

על איסור לימוד הנֶפֶּה במערכת החינוך הערבית בישראל

עו"ד סאוסן זהר¹

לאחרונה הוגשו מספר הצעות חוק אשר הציגו לאסור את אזכור "הנֶפֶּה" או ציון הקמת מדינת ישראל כיום אבל. תחילה הוצע בהצעת חוק הנכבה,² כי "לא יערוך אדם פעולה או אירוע שיש בהם משום ציון יום העצמאות, או משום התייחסות לעצם הקמת מדינת ישראל, כיום אבל או כיום צער." חודשיים לאחר מכן תוקנה הצעת חוק הנכבה³ והציעה, כי לא יוציא גוף המתקצב ע"י המדינה כל הוצאה לשם ביצוע פעולות שיש בהן, בין היתר, כדי לשלול את קיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי או שיש בהן כדי לפגוע בכבוד דגל המדינה או סמליה. מספר חודשים לאחר מכן ובתאריך 9.3.10 הונחה על שולחן הכנסת הצעת חוק מתוקנת.⁴ בהתאם להצעה זו, שר האוצר מוסמך לשלול את התמיכה התקציבית מגוף, אשר בין היתר, פועל לשלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית או מציין את יום העצמאות או יום הקמת המדינה כיום אבל.

בעצם לא היה ספק, כי בין יתר הגופים עליהם יחול איסור ציון הנכבה, ייכללו במיוחד בתי הספר במערכת החינוך הערבית. ניסיון זה של איסור ציון הנכבה ככלל וציון הנכבה ע"י גופים מתוקצבים בפרט, מהווה הגבלה חמורה על חופש הביטוי הפוליטי של המיעוט הערבי בישראל המבקש לציין את יום הקמת מדינת ישראל כיום אבל, טרגדיה ואובדן. אולם, לאיסור ציון הנכבה במערכת החינוך הערבית, השלכות עוד יותר חמורות שכן, האיסור מבקש לחזק עוד יותר את פיקוחו של משרד החינוך על תכני הלימוד בתוך מערכת החינוך הערבית, כאשר פיקוח זה הינו ממילא פיקוח פוליטי חזק במיוחד עוד מאז הקמת המדינה. שהרי מלבד הפגיעה החמורה בחופש הביטוי, קיימת פגיעה בזכות התלמידים הערבים ללמוד אודות ההסטוריה של העם שלהם מנקודת המבט של בני עמם, המהווה עבורם נקודת המבט האוטנטית למאורעות הנכבה שארעה בשנת 1948 ואשר הובילו להקמת המדינה.

אין חדש בפיקוח ובשליטה שמטיל משרד החינוך על תכני הלימוד במערכת החינוך הערבית, אך אין ספק כי זוהי הפעם הראשונה בה מוצע להגביל ולשלול באופן מפורש את הזכות לציון יום הנכבה במערכת החינוך ובגופים מתוקצבים אחרים. בסופו של דבר הצעות חוק אלו לא עברו את אישורה של הכנסת. אך למרות אי אישורן, שב שר החינוך גדעון סער והצהיר סמוך לתחילת שנת הלימודים הנוכחית (2009-2010) כי משרד החינוך עומד לאסור אזכור וציון הנכבה בתוכנית הלימודים. מאז קום המדינה קיימת במשרד החינוך תפישה חינוכית לפיה שולט משרד החינוך על תכני הלימוד במערכת החינוך הערבית. לשליטה זו חשיבות פוליטית גבוהה במיוחד עבור המדינה, שכן באמצעותה מסוגלת היא לשלוט בידע של התלמידים אודות ההסטוריה, התרבות והמורשת שלהם ובכך לשלוט בזיקתם לעמם, תרבותם ומורשתם.

¹ עורכת דין בעדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל

² הצעת חוק יום העצמאות (תיקון – איסור ציון יום העצמאות או הקמת מדינת ישראל כיום אבל), התשס"ט–2009

³ הצעת חוק יסודות התקציב (תיקון – הוצאה אסורה), התשס"ט–2009

⁴ הצעת חוק יסודות התקציב (תיקון מס' 39) (הפחתת תקציב או תמיכה בשל פעילות נגד עקרונות המדינה), תש"ע – 2010

תפישה חינוכית זו החלה להשתרש באופן חזק יותר בשנת 2005 עת אישרה שרת החינוך אז לימור לבנת את "תוכנית 100 המושגים במורשת, בציונות ובדמוקרטיה" (תוכנית 100 המושגים). תוכנית זו יועדה לכיתות בחטיבת הביניים (כיתות ז' עד ט') בבתי ספר עבריים וערבים כאחד ומטרתה היתה לחזק את "הזיקה החזקה הקיימת בין העם היהודי והארץ ואת זכותו לבנות את עצמו ואת מוסדותיו בחבל ארץ זה".⁵ לשם מילוי מטרה זו כללה תוכנית זו שלושה חלקים: מושגים בדמוקרטיה, מושגים בציונות ומושגים במורשת. למרות החלטה גם על מערכת החינוך הערבית, בפועל התוכנית היתה מרוקנת מכל תוכן בכל הנוגע למושגים במורשת הערבית הפלסטינית. המושגים בדמוקרטיה היו זהים לשתי מערכות החינוך, הערבית והעברית; מושגי הציונות שהתייחסו למושגים במורשת היהודית אף הם היו דומים בשתי מערכות החינוך, למעט שינויים קלים. אולם, מושגי המורשת היו שונים בין מערכת החינוך הערבית לבין מערכת החינוך העברית. מושגי "המורשת" במערכת החינוך העברית, הקיפו את המורשת התרבותית, הדתית וההיסטורית של העם היהודי. לעומת זאת מושגי המורשת שהוחלו במערכת החינוך הערבית התייחסו כמעט אך ורק למורשת הדתית של התלמידים הערבים, המוסלמים והנוצרים ונעדרו ממנה מושגים הנוגעים למורשת התרבותית וההיסטורית שלהם.

מספר שנים לאחר מכן ועם מלוא שישים שנה למדינת ישראל, אישר משרד החינוך בשנת 2008 תוכנית נוספת בכותרת "תוכנית השישים שנה להקמת המדינה". תוכנית זו אמורה היתה לחול על כלל בתי הספר מגיל יסודי ועד לעל יסודי הן בבתי הספר העבריים והן בבתי הספר הערבים. מטרתה של תוכנית זו, היו לחגוג את שישים השנה למדינה במערכת החינוך; לטפח אצל כלל התלמידים תחושת שייכות, גאווה, אהבה וזיקה למדינה; לסייע לכלל התלמידים לעצב חזון למדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, לטפח מעורבות ואחריות חברתית ולעודד את התלמידים להיות אזרחים פעילים בחברה. לצורך מילוי מטרת אלו, עסקה התוכנית בהכרת סמלי המדינה ופועלם הייחודי של אישים ומנהיגים בתולדות המדינה וכן לימוד אודות הצלחותיה והישגיה של המדינה בשישים השנה שחלפו ויחסה אל יהודי התפוצות. כמו כן, במסגרת תוכנית זו, ניתן היה להכיר את הארץ, ללמוד אודות תולדות העם היהודי והקשר שלו עם מדינת ישראל. אין ספק כי תוכנית זו כמוהה כתוכנית ה-100 מושגים נועדה אף היא בכדי לחזק את הזיקה בין התלמידים לבין המדינה כאשר חיזוק זיקה זו חל אף על התלמידים הערבים.

למרות ששתי תוכניות אלו לא הוחלו בסופו של דבר במערכת החינוך הערבית וזאת בעקבות מאבק ציבורי ומשפטי נגדן, אין ספק כי הן מבטאות תחילתה של מדיניות אקטיבית מטעם משרד החינוך לפיה יש לחזק גם את זיקתו של התלמיד הערבי לעם היהודי ולנרטיב הציוני תוך התעלמות מוחלטת מקשירת זיקתו של התלמיד הערבי לבני עמו. כך למשל ולפי פרופ' יואב פלד, הרושם אותו אמורים התלמידים הערבים לקבל מהחלת תוכנית ה-100 מושגים, הינו כי לא קיימת מורשת הסטורית ותרבותית לעם הערבי.⁶ פלד הוסיף, כי תוכנית זו שוללת מהתלמידים הערבים את האפשרות להכיר את מורשתם התרבותית והלאומית כערבים-פלסטינים וכי בשלילת

⁵ מכתב תשובה של לימור לבנת לעדאלה מתאריך 29.3.05.

⁶ פרופ' יואב פלד, תוכנית 100 מושגים: ביקורת רולסיאנית, גיליון עדאלה 27 יולי-אוגוסט 2005

אפשרות זו, פוגעת בתוכנית בעקרון השוויון, שכן, לתלמידים היהודים ניתנת מלוא האפשרות להכיר וללמוד אודות המורשת היהודית הכוללת את ההסטוריה, התרבות והדת היהודית. אך חמור מכל היא התוצאה לפיה בחיסול האפשרות לחזק כל זיקה של התלמידים הערבים עם בני עמם, פוגעת בתוכנית זו בכבודם העצמי של התלמידים.⁷

כמו כן, כפיית הנרטיב הציוני במערכת החינוך הערבית מתבטאת באופן מובהק עוד יותר בתוכנית השישים למדינת ישראל, שם נכפה יום העצמאות של המדינה על האוכלוסיה הערבית וזאת למרות שיום העצמאות של הקמת מדינת ישראל עבור העם הפלסטיני הינו בעל משמעות שונה לחלוטין מזו של הרוב היהודי. מבחינת המיעוט הפלסטיני, מהווה יום העצמאות של הקמת מדינת ישראל את יום ה"נִכְבָּה". גם כפייה זו מהווה פגיעה חמורה בכבודם של התלמידים הערבים שכן היא מהווה כפייה לנרטיב הציוני על המיעוט הפלסטיני באמצעות מערכת החינוך. בכך תושג אט אט המטרה לפיה תנותק באופן מוחלט זיקתם של האזרחים הערבים מבני עמם, מההסטוריה שלהם ומתרבותם.

במהלך חודש אוגוסט 2009 אישר שר החינוך גדעון סער תוכנית חדשה שמטרתה חיזוק הערכים ושיפור ההישגים (תוכנית סער). בין יתר יעדיה העיקריים של תוכנית סער עומדים היעדים ל"בניית, חיזוק והטעמת תוכניות להעמקת הזהות היהודית, התיונית והישראלית"; "הכרות והזדהות – ירושלים, בירת ישראל והעם היהודי" ו"עידוד הגיוס לצה"ל ולשירות הלאומי – אזרחי". לצורך יישום יעדים אלו, קובעת תוכנית סער, כי יש להוסיף מקצוע לימוד חדש בשם "מורשת ותרבות ישראל" במסגרתו ילמדו התלמידים אודות העם היהודי, ציון, יהדות וציונות. בנוסף, קובעת תוכנית סער כי יישומה של תוכנית זו ייעשה גם באמצעות העמקת ההיכרות עם ההמנון הלאומי הישראלי "התקווה" במערכת החינוך ועידוד הגיוס לצה"ל ולשירות הלאומי-אזרחי כאשר שיעור הגיוס של בוגרי בית הספר יהיה אחד המדדים להערכת פעילותו של בית הספר לצורך תגמולו הכספי על כך.

תוכנית זו מתווספת לשתי התוכניות שאוזכרו לעיל שמטרתן לחזק את הזיקה בין התלמיד לבין העם היהודי, ציון, היהדות והציונות. אך מה שמייחד תוכנית סער משנת 2009 הוא שבצידה עמדה הצהרתו של שר החינוך לפיה ייאסר ציון יום הַנִּכְבָּה במערכת החינוך. כך בצד התעלמות מוחלטת של משרד החינוך משילוב ההסטוריה והתרבות של העם הפלסטיני בתכני הלימוד במערכת החינוך הערבית, קיימת שלילה אקטיבית לפיה ציון הַנִּכְבָּה ייאסר כליל ממערכת החינוך הערבית. שילובה של תוכנית זו במערכת החינוך הערבית לא רק שהיא מפלה את התלמידים הערבים, אלא שהיא כופה את הנרטיב הציוני על המיעוט הערבי-פלסטיני במדינת ישראל באמצעות מערכת החינוך. שכן, לא זו בלבד שהנרטיב הציוני, ערכי הציונות וההסטוריה של העם היהודי נכפים זה מכבר בתוכנית הלימודים במערכת החינוך הערבית וזאת תוך התעלמות מוחלטת מהנרטיב, התרבות וההסטוריה שלו, אלא שמערכת החינוך אינה מאפשרת למיעוט הפלסטיני ללמוד את הנרטיב שלו ושל העם שלו. זוהי כפייה הפוגעת בזכותם לכבוד של המיעוט הפלסטיני בישראל

⁷ יואס פלד גיליון עדאלה

ומהווה אף פגיעה בערכים הדמוקרטים המאפשרים למיעוט לאומי ללמוד את ההיסטוריה של בני העם שלו. הפגיעה בזכות לכבוד מחמירה לאור ההפלייה הקיימת נגד המיעוט הפלסטיני בתוך מערכת החינוך ואף מנציחה את ההפליה בין מערכת החינוך הערבית לבין מערכת החינוך העברית. הנצחת הפליה זו מעצימה בתורה את הדיכוי נגד המיעוט הפלסטיני בישראל ואת תחושת הניתוק והקיפוח בתוך מערכת החינוך.

תוכניות אלו פוגעות קשות במערכת החינוך הערבית ובתכלית החלוקה בין שתי מערכות החינוך – העברית והערבית אשר מטרתה לאפשר למיעוט הערבי – פלסטיני בישראל חינוך התואם מבחינת השפה והתכנים את צורכי האוכלוסייה הערבית, ייחודה הלאומי, השקפתה הדתית והתרבותית. אולם, למרות החלוקה בין מערכות החינוך הערבית לעברית, תכני הלימודים בתוך מערכת החינוך הערבית שונים מבחינת איכות, רמה ותוכן מזו המעוצבת עבור מערכת החינוך העברית. לא זו בלבד, אלא שהתכנים המועברים במערכת החינוך הערבית נועדו, מאז ומתמיד, להטמיע ערכים פוליטיים ציוניים תוך שימור וקיבוע מעמדם הפוליטי הנחות של המיעוט הפלסטיני. השליטה הממסדית על התכנים במערכת החינוך הערבית הינה חלק ממשטר פיקוח דרקוני, בלתי הוגן וקפדני כלפי מערכת החינוך הערבית אשר מטרתו הינה שליטה על הערכים החינוכיים המועברים לתלמידים הפלסטינים.⁸

תפישה חינוכית זו המבוטאת בתוכניות של משרד החינוך שתוארו לעיל, מקבלות חיזוק מכח חוק חינוך ממלכתי, התשי"ג – 1953 הקובע את מטרותיו של החינוך הממלכתי. בקביעת מטרות החינוך הממלכתי נוקט סעיף 2 בלשון המחייבת נקיטת פעולות אופרטיביות כדי לממש את מטרותיו של החינוך הממלכתי. כך למשל, קובע הסעיף כי מטרות החינוך הממלכתי הן "לחנך" לאהבת אדם, אהבת ארץ ישראל ואזרח נאמן למדינה; "להנחיל" את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל וערכיה של המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית; "ללמד" את תולדות ארץ ישראל ומדינת ישראל; "ללמד" את תורת ישראל, תולדות, מורשת ומסורת של העם היהודי; "לפתח" אישיות הילד, יצירתיותם וכשרונותיהם; "לבסס" ידיעות התלמידים בתחומי הדעת והמדע השונים; "לחזק" כח השיפוט והביקורת של התלמידים; "להעניק שוויון הזדמנויות לכל ילד וילדה; "לטפח, מעורבות בחיי החברה הישראלית ו"לפתח" יחס של כבוד לסביבה הטבעית וזיקה לארץ. לסעיף זה יש לצרף חוקים נוספים המחייבים הנחלת המורשת היהודית-ציונית בחינוך. כך למשל, חוק יד יצחק בן צבי, תשכ"ט – 1969 אשר הקים מוסד חינוכי תרבותי שמטרתו להעמיק את התודעה והחינוך אודות הרציפות של היישוב היהודי ופיתוח האידיאולוגיה הציונית בישראל. גם החוק להנצחת זכרו של רחבעם זאבי, התשס"ה – 2005 מטרתו להנציח את זכרו של רחבעם זאבי והנחלת פועלו ומורשתו היהודית-ציונית בתוך מערכת החינוך.

⁸ Al-Haj, M., **Education, empowerment and control: The case of the Arabs in Israel**, Albany: State University of New York (1995).

Ismael Abu-Saad, **State-Controlled Education and Identity Formation Among the Palestinian Arab Minority in Israel**, American Behavioral Scientist, Vol. 49 Number 8, April 2006, Page 1085.

אולם, בשנת 2002 תוקן חוק החינוך ההמלכתי עת הוספה לו מטרה חינוכית נוספת אשר התייחסה באופן ברור וישיר לאוכלוסייה הערבית.⁹ לפי מטרה זו יש "להכיר את השפה, התרבות, ההסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל". אל מול לשון מחייבת ואופרטיבית של כלל המטרות שצוינו לעיל, הוסף התיקון הנוגע להכרת שפתו ומורשתו של המיעוט הערבי כאות מתה בחוק החינוך הממלכתי. "ההכרה" בשפה, בהסטוריה, במורשת ובמסורת הייחודית של המיעוט הערבי, אין כמוהה כ"חינוך", "חיזוק", "ביסוס" או "טיפוח" מערכת החינוך בתפישה חינוכית כזו. היא נעדרת כל חובה לנקוט באמצעי פוזיטיבי כלשהו כדי להבטיח לכל הפחות שוויון במערכת החינוך ולכן היותר את זכותם של התלמידים הערבים ללמוד ולהתחבר לעמם. יוצא איפוא, שלמרות התיקון הנ"ל, ולמרות שעל פניו מתייחס חוק החינוך הממלכתי בין יתר מטרותיו לאוכלוסייה הערבית, אולם בפועל אין הוא מבטיח או מחייב את מילוייה של מטרה זו.

הלשון החלשה של חוק חינוך ממלכתי ככל שהיא נוגעת להכרה בייחודיות של האוכלוסייה הערבית, מנוגדת להוראותיו של המשפט הבינלאומי. המשפט הבינלאומי קובע, כי על המדינות לא רק להכיר בזכות ובחופש של קבוצות מיעוט למימוש תרבותם, דתם והשפה שלהם אלא אף אוסר עליהם מלהתערב בזכותן של קבוצות מיעוט ובחופש שלהם במימוש זכויותיהן הנ"ל. סעיף 27 לאמנה הבינלאומית לזכויות פוליטיות ואזרחיות אשר נחתמה ואושרה ע"י ישראל במהלך שנת 1991 קובעת, כי במדינות בהם קיימים מיעוטים לשוניים, דתיים או אתניים, אין למנוע מהם את הזכות ליהנות מהתרבות שלהם, או להשתמש בשפתם.¹⁰ לשון סעיף 27 אינו מטיל חובה פוזיטיבית על המדינה לנקוט בצעדים אופרטיבית כדי להגן על זכויותיהם של המיעוטים החיים בתוכה ולממשן. אולם, בפועל פרשנות של סעיף זה המחברת בינו לבין סעיף 26 לאותה אמנה ייצרה פרשנות אחרת לפיה קיימת חובה פוזיטיבית על המדינות החברות לאמנה לנקוט בצעדים פוזיטיביים כדי לא להפלות נגד קבוצת מיעוט שחיי בתוכה.¹¹ סעיף 26 קובע, כי כל אדם זכאי לשוויון בפני החוק וכי יש לאסור בחוק כל סוג של הפליה ולהבטיח לכל בני האדם הגנה שווה ואפקטיבית כנגד הפליה על בסיס גזע, אתני, צבע, מין, שפה, דת, השקפה פוליטית או מוצא לאומי חברתי. יתר על כן, אין להסתפק בהוראות סעיפים 26-27 לאמנה הבינלאומית לזכויות אזרחיות ופוליטיות שצוינו לעיל, כי אם יש להשלים את פרשנותם באמצעות צירוף הוראות ההצהרה הבינלאומית בדבר זכויות מיעוטים לאומיים, לשוניים, אתניים, דתיים ושפתיים משנת 1992.¹² הצהרה זו מטילה חובה על המדינות לאפשר למיעוטים באמצעות חקיקה לקיים את הזכויות

⁹ תיקון חוק חינוך ממלכתי משנת 2002 והוספת סעיף (11)2

¹⁰ סעיף 27 קובע בלשונו המקורית: "In those States in which ethnic, religious or linguistic minorities exist persons belonging to such minorities shall not be denied the right, in community with the other members of their group, to enjoy their own culture, to profess and practise their own religion, or to use their own language."

¹¹ סעיף 26 קובע בלשונו המקורית: "All persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to the equal protection of the law. In this respect, the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all persons equal and effective protection against discrimination on any ground such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status."

¹² Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities משנת 1992

המנויות בה. כך למשל מחייבת ההצהרה להתייחס לזכות המיעוט לקיום פיוזי בטריטוריה בה הוא יושב ולשמור ולטפח את הזהות שלו. כמו כן, מתייחסת ההצהרה לקיום הזכות לתרבות, מרחב ודת ולשימוש בשפה בספירה הציבורית והפרטית של אותו מיעוט. באופן ספציפי יותר קובעת ההצהרה, כי בתחום החינוך מוטלת חובה על המדינה לנקוט באמצעים פוזיטיביים בתחום החינוך על מנת לעודד את הידע של ההסטוריה, המנהג, השפה והתרבות של אותו מיעוט בה הוא יושב. במסגרת נקיטת אמצעים פוזיטיביים אלו, קובעת ההצהרה, כי מיעוטים זכאים לקבלת הזדמנויות הולמות לצורך קניית ידע מלא הנוגע לחברה בה הם חיים.¹³

מעבר לכך, גם לשון ההצהרה הבינלאומית בדבר זכויות מיעוטים ילידים אשר אושרה ע"י האו"ם בשנת 2007 עיגנה בתוכה את זכותן של קבוצות מיעוטים ילידים בשמירה על התרבות וההיסטוריה שלהם. ההצהרה קובעת, כי לקבוצות מיעוטים ילידים הזכות לשמור על כבודם ועל תרבותם, מנהגם ועל ההיסטוריה שלהם אשר יינתן להם ביטוי הולם במוסדות המדינה לרבות במערכת החינוך. כמו כן, קובעת הצהרה מפורשות כי על המדינה מוטלת החובה לנקוט בכל אמצעי אפקטיבי תוך התייעצות עם קבוצת המיעוט לצורך מיגור סטראוטיפים והפליה נגדם.¹⁴

דיכוי זה של המיעוט הפלסטיני בתוך מערכת החינוך מנוגד לתפקידו המרכזי של החינוך בעיצוב אישיותו של הפרט. תפקיד זה מחייב נקיטת משנה זהירות מצד האחראים על תחום זה, ובראשם משרד החינוך, בעת שמחליטים ומאשרים הפעלת תוכניות לימוד הנוגעות לקבוצת מיעוט לאומי במדינה. במציאות הפוליטית הקיימת היום, הניסיונות ההולכים וחוזרים להנחית את הנרטיב הציוני על כלל התלמידים הערבים במערכת החינוך וניתוק זיקתם עם עמם, תרבותם וההסטוריה שלהם, לא רק שהם מהווים הפליה נגדם בהיותם חלק ממיעוט לאומי יליד, אלא שהניסיון לשלול את הזכות לציין את הנִפְּקָה במערכת החינוך, מהווה אקט של דיכוי וגזענות נגדם. מקום בו מתעלם משרד החינוך מלימוד הנרטיב הפלסטיני למאורעות הנכבה במערכת החינוך ואף שולל את לימודם, יש להיאבק כנגד ניסיונות כאלו באמצעות דרישה אקטיבית להקצאת שעות לימוד נוספות ללימוד ההסטוריה והתרבות של העם הפלסטיני בתוך מערכת החינוך הערבית. אך אז, ועל מנת להבטיח כי תכני הלימוד יישקפו את הנרטיב הפלסטיני יש גם להקפיד ולדרוש כי תכנים אלו ייקבעו ע"י נציגי המיעוט הפלסטיני.

¹³ ראו: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuideMinoritiesDeclarationen.pdf>
¹⁴ סעיף 15 להצהרה הבינלאומית בדבר זכויות מיעוטים ילידים משנת 2007